

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МЕРКУЛОВ МАКСИМ РОБІНОВИЧ

УДК: 821. 161. 2. 09 Зіновієв «16/17»

**ТВОРЧИСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА
В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДОБИ БАРОКО**

10.01.01. – українська література

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Науковий керівник: - доктор філологічних наук
ПЕЛЕШЕНКО Юрій Володимирович,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
провідний науковий співробітник
відділу давньої української літератури.

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук, професор
БІЛОУС Петро Васильович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри українського літературознавства
та компаративістики.

- кандидат філологічних наук, доцент
БОРИСЕНКО Катерина Григорівна,
Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»,
старший науковий співробітник відділу
соціогуманітарних наук.

Захист відбудеться «8» квітня 2020 р. о 14-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «2» березня 2020 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради

О. О. Матвеева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Поезія доби Бароко (XVII–XVIII ст.) посідає вагоме місце в історії української літератури. Вона значно вплинула на подальший розвиток вітчизняного красного письменства, на його ідеї, тематику, проблематику, художні засоби і жанрову систему. Тут можна побачити самобутній синтез різних епох і літературних традицій, завдяки чому можна назвати українську поезію помітним і унікальним явищем вітчизняної культури. Її естетичну цінність визначає її поліаспектне відображення в ній тогочасних суспільних, політичних і релігійних реалій. Д. Чижевський називає даний період новим розквітом мистецтва, який настав після довгого занепаду, розквітом, що мав велике значення для процесу формування національного характеру українського народу, оскільки Бароко лишило по собі багато конструктивних елементів, які справили значний вплив на наступні покоління митців. І. Ісіченко зазначає, що за часів Бароко відбулося масштабне розширення культурних меж людства. Мандрівники з Європи вирушають до Африки, Індії і на Далекий Схід, у сфері інтересів європейських держав опиняється Америка. Відбувається зміна моделі світу, ця зміна позначилася і на українській літературі. В історії України XVII і XVIII ст. ознаменувалися бурхливими і доленосними подіями: Хотинська війна, масштабні антипольські повстання, очолені Марком Жмайлом і Тарасом Трясилом, Національно-визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького, який завершився фатальною унією з Московською державою, Конотопська битва, повстання гайдамаків, остаточне знищення царатом інституту гетьманства і зруйнування Запорізької Січі, три поділи Польщі, підпорядкування української церкви Московській митрополії. І хоча численні міждержавні, міжрелігійні і міжнаціональні конфлікти завдали українським землям великої шкоди, вони не змогли завадити культурному розвитку суспільства, проникненню на вітчизняні терени європейських ідей і художніх течій. Понад те, нестабільність цієї епохи справила значний вплив на суть барокового письменства з його авантюристичністю, схильністю до песимізму, тео- і бібліоцентричності, з його любов'ю до зіставлення і протиставлення різних за своєю природою явищ. Міжконфесійна ворожнеча, боротьба за владу і вплив, занепад моралі і породжене війнами людське горе часто були стимулом для творчості і роздумів про Бога, людину, суспільство і навколишній світ.

Сучасні дослідники барокової літератури наголошують на важливій ролі, що її відіграла тогочасна поезія у процесі становлення вітчизняних духовних і філософських традицій. Увібравши в себе здобутки античної і християнської культури, нові художні прийоми і мистецькі традиції попередніх епох, барокове віршотворення стало поетичним відображенням синтезу негасимої щирої віри і потужного, допитливого інтелекту, суворого і вимогливого аскетизму та блискучого інтелектуального епатажу.

Творчість Климентія Зіновієва, одного з яскравих поетів межі XVII–XVIII ст., – своєрідна і багатогранна, про що, зокрема, свідчить різнопланова тематика його віршів. Збірка «Вірші. Приповісті посполиті» віддзеркалює чудову обізнаність автора зі Святим Письмом та релігійно-християнською літературою, а також із життям і побутом простого люду. Недарма доробок автора став об'єктом наукового

зацікавлення П. Куліша, І. Франка, М. Грушевського, В. Перетца, а згодом К. Борисенко, І. Ісіченка, О. Компан, Д. Рижук, В. Колосової, Ю. Пелешенка, М. Сулими, Б. Криси, Л. Ушкалова, В. Шевчука та ін., які розгледіли в ньому глибоке, проникливе і досконале зображення унікальної панорами українського суспільства.

Як особливий тип віршованої літератури барокова поезія потребує пильного розгляду не лише з літературознавчих, а й з історичних, богословських і філософських позицій. Такий підхід дасть змогу краще зрозуміти її естетичні особливості, світоглядні основи і вплив на подальший розвиток красного письменства і культури загалом. Важливо й те, що поетичні тексти доби Бароко щільно пов'язані не лише з християнським віровченням, а й з язичницькою міфологією і філософією, і виражають не лише смирення й покору, а й інтелектуальне «дерзання» своїх авторів, неспокійний і трагічний дух часу, що позначався на їхньому світогляді багатьох письменників і мислителів.

Одним із таких поетів постає Климентій Зіновійв – автор зі своїм обличчям та особливою манерою письма. Актуальність дослідження зумовлена потребою окреслити його творчу індивідуальність, визначити специфіку його стилю і світобачення в контексті літературно-філософської традиції Бароко.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у відділі Історії української літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України і є частиною планових тем «Українська література: теоретичний, історико-літературний та герменевтичний дискурс» (номер держреєстрації; 0112U001725). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол №3 від 10 лютого 2011 р.) та на Засіданні Бюро Наукової Ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» (протокол №1 від 10 березня 2011 р.).

Мета роботи полягає в дослідженні творчості Климентія Зіновієва як взірця української поезії барокової доби, аналізі тематики, проблематики, філософського та ідейного змісту його віршів у контексті віршованої літератури XVII-XVIII ст.

Реалізація поставленої мети передбачає рішення таких завдань:

- розглянути історіографію творчості Климентія Зіновієва, охарактеризувати етапи дослідження його спадщини у XIX і XX ст.;
- виявити у творчості Климентія Зіновієва властиві для барокової філософії і барокового світогляду риси;
- проаналізувати творчість Климентія Зіновієва крізь призму християнського вчення і показати генетичну залежність його текстів від тем та образів Святого Письма;
- дослідити тексти Климентія Зіновієва у річищі барокової поетики;
- окреслити творчість Климентія Зіновієва у світлі поетичного дискурсу доби Бароко і визначити індивідуальну творчу манеру митця;

Об'єкт дослідження – збірка Климентія Зіновієва «Вірші. Приповіді посполиті», твори українських поетів XVII-XVIII ст.;

Предмет дослідження – художньо-стильові особливості творів Климентія Зіновієва, їхня тематика, проблематика, ідейний зміст.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Основний акцент у роботі зроблено на розгляді поетичних творів Климентія в контексті барокової поезії і філософії, а також християнського вчення. Автор вдається до описового та культурно-історичного методів. Такий підхід дозволяє окреслити тісний зв'язок творчості Климентія Зіновієва з дискурсом української культури XVII-XVIII ст., висвітлити яскраво виражену індивідуальність письменника, його погляди на різні проблеми і явища цього періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що спадщину Климентія Зіновієва ретельно розглянуто не лише в контексті української барокової поезії і філософії XVII-XVIII ст., а й крізь призму християнського віровчення, яке було еством поета-ієромонаха. Також зроблено спробу охарактеризувати твори письменника в річищі тематики і поетики барокової літератури з акцентом на секулярній та конфесійній складовій його віршованої спадщини, адже в ній здебільшого оспівано родинно-побутові колізії українців, гендерні проблеми, педагогічні ідеї, що панували на межі XVII-XVIII ст., професійну діяльність українців, становище і діяльність ченців, міжнаціональні і міжконфесійні стосунки, здоров'я чоловіків і жінок, соціальне розшарування суспільства тощо, а також тваринний і рослинний світ, на версифікаційній майстерності автора – писанні віршів «на нуту» (на певний мотив), римуванні, художніх засобах тощо.

Практичне значення одержаних результатів. Цінність дисертації полягає у комплексному аналізі творчості Климентія Зіновієва та виокремленні її домінантних художніх особливостей. Матеріали дисертації можуть бути використані для написання дипломних та курсових робіт, посібників і монографій.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, в якій представлено авторське розуміння ідейно-естетичної своєрідності творчості Климентія Зіновієва та її значення в контексті української барокової поезії XVII – XVIII ст.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертації апробовано в доповідях на засіданнях відділу давньої літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАНУ, окремі положення було оприлюднено на XV Сковородинівських читаннях (Переяслав-Хмельницький, 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «Що водить сонце й зорні стелі»: поетика любові в художній літературі» (Бердянськ, 2012 р.), XII Міжнародній науковій конференції молодих учених (Київ, 2012 р.), семінарі відділу Історії української літератури «Прототекст, текст, контекст як інтерпретаційні стратегії дослідження української літератури X-XVIII ст.» (Київ, 2018), XV Міжнародній конференції молодих учених (Київ, 2019 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 9 статей, із них 5 – у наукових фахових виданнях України, 1 – в іноземному науковому періодичному виданні, 3 – додаткові публікації.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатку та списку використаних джерел (156 позиції). Повний обсяг дисертації – 202 сторінки, із них 189 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми дослідження, її новизну, окреслено мету і завдання, визначено предмет і об'єкт, розкрито теоретичне і практичне значення роботи, висвітлено апробацію.

У **першому розділі «ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА»** охарактеризовано специфіку наукового опрацювання поетичної письменника та виокремлено основні її складові, розглянуто спектр проблем, якими цікавилися дослідники творчої спадщини митця, починаючи від факту виявлення рукописної книги Климентія Зіновієва етнографом Олександром Шишацьким-Іллічем і передачі знахідки Пантелеймону Кулішу, внаслідок чого з'являється оглядово-критична праця останнього «Климентий, украинский стихотворец времен гетмана Мазепы» (1859 р.). Попри дещо упереджене ставлення Куліш відзначив позитивні аспекти поезії Климентія, зокрема наближення його текстів до живої народної словесності. Іван Франко, автор нарисів «З історії української літератури» 1909 року (розділ «Климентій Трясця і Григорій Сковорода») не розгледів у віршах Климентія Зіновієва великої мистецької вартості, проте побачив у текстах мандрівного пііта цінні відомості для вивчення народного побуту Наддніпрянської України.

Василь Доманицький у статті-передмові «Невідомі вірші ієромонаха Климентія (з початку XVIII віку)», що була опублікована у «Записках наукового товариства імени Шевченка» (1908 р., 81-й випуск), звертає увагу на зацікавленість віршописця наукою і природними явищами і доходить висновку, що Климентій Зіновієв міг стати справжнім українським поетом, коли б не уникав сюжетів з народного життя і писав народною мовою.

Стаття-передмова Володимира Перетца «Вірші ієромонаха Климентія, Зіновієва сина» (1912 р.) складається з чотирьох розділів. Перший розділ науковець присвячує своїм попередникам, другий розділ – це власне опис віршової збірки Климентія, а третій, найбільший за розміром, присвячений біографічним відомостям про поета. У четвертому розділі зазначено літературні джерела, які могли мати вплив на Климентія Зіновієва. Завершує статтю «Кінцеве слово», у якому дослідник називає письменника чудовим свідком духовного життя, вподобань і поглядів обивателя кінця XVII – поч. XVIII ст. Доволі значна за своїм обсягом праця «Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII ст. і початку XVIII ст.» (1959 р.), автором якої є Оксана Компан. У першій частині роботи О. Компан характеризує попередніх дослідників спадщини Климентія, друга частина містить характеристику історичної доби, за якої він жив і писав; твори Климентія дослідниця аналізує крізь призму соціально-економічних відносин кінця XVII – початку XVIII ст. У третій частині науковиця придивляється до творів, які присвячені народним ремеслам, а в четвертій звертає увагу на зібрані віршописцем прислів'я, пише про важливу фольклорну складову його творів. У тому ж 1959 р. Д. А. Рижук опублікував статтю «О творчестве Климентия Зиновиева». Це досить розлога за обсягом праця, яка складається з семи розділів. Стаття написана російською мовою. Перший розділ присвячено історії вивчення спадщини поета, другий – особливостям рукопису

збірки Климентія Зіновієва. У третьому розділі Д. Рижук знову повертається до своїх попередників: цього разу він дорікає П. Кулішу, В. Доманицькому й В. Перетцу за надмірну увагу, приділену суперечливим рисам поетової вдачі, й замовчування важливих соціально-викривальних мотивів у його віршах, натомість позитивно оцінює думки І. Франка про творчість Климентія. Наступні три розділи присвячено аналізу поетичних текстів мандрованого віршописця. В останньому, сьомому розділі йдеться про вплив фольклору на творчість Климентія. Найбільш ґрунтовним і значним за обсягом дослідженням біографії і літературної діяльності поета є студія Вікторії Колосової, що має назву «Климентій Зіновійв. Життя і творчість» (1964 р.). Праця складається з двох основних частин – власне життєпису та розділу, який присвячений творчості письменника, а також вступу, висновків і резюме. Дослідниця реконструює біографію Климентія, спираючись на низку історичних фактів, на соціальні і політичні процеси, які відбувалися в Україні у XVII-XVIII ст., на деталі тодішнього побуту і вірші самого поета, аналізує не лише тематику, а й поетику його творів, а зібрані митцем афоризми ділить на соціально-побутові і такі, що мають релігійне забарвлення. Стосовно жанрової природи віршів, то вчена знаходить у доробку Климентія епіграми, елегії, молитви, релігійні твори, канти, орації і панегірики. Валерій Шевчук у статті «Климентій Зіновійв і книга буття українського народу» (2009 р.) називає збірку цього письменника однією з найцінніших рукописних книг XVIII століття. В. Шевчук припускає, що основний рукопис збірки було укладено у 1683-1684 роках (крайня верхня дата – рік 1687), вчений аналізує тематику віршів Климентія, відзначає дуалізм його світобачення, простежує зв'язок творів митця не лише з культурою українського Бароко, а й з європейською середньовічною традицією. І нарешті Микола Сулима у статті «Климентій Зіновійв як предтеча нової української літератури» (2003 р.) стверджує, що спадщина цього поета презентує новий погляд на літературну творчість.

Другий розділ «ТВОРЧІСТЬ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ БАРОКОВОЇ ПОЕЗІЇ» присвячений аналізу основних історико-культурних, літературних та світоглядних джерел становлення художнього світу митця.

У підрозділі 2.1. «Коротка характеристика літературного процесу XVII - XVIII ст.: імена, тенденції, жанри» стисло окреслено творчий внесок у барокове письменство таких видатних діячів як Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Іоан Орновський, Данило Братковський. Зокрема, наголошено на тенденції зближення української культури й освіти з європейською, що спричинило явище полілінгвізму (написання творів не лише книжною українською, а й польською і латинською мовами), а також розвиток багатьох жанрів, зокрема таких, як віршований панегірик, шкільна драма, полемічний трактат, художня проповідь, інтермедія, духовний вірш, історичний літопис, епіграма. Характерною рисою української культури того часу був щільний зв'язок з ідейними, тематичними і художньо-естетичними традиціями попередньої доби, симбіоз новацій і старих елементів. Значний вплив на літературний процес справляє народна словесність, яка переживає бурхливий розвиток. Історична поезія описує важливі події у тодішньому суспільному і політичному житті, духовна лірика традиційно славить Христа, Богородицю і Святу Трійцю, лірика панегірична – церковних ієрархів і світських

осіб. Велику роль у культурному житті відіграє Києво-Могилянська академія. Відбувається вестернізація української освіти, активне утвердження у вітчизняному культурному просторі польської і латинської мов. Триває полеміка між представниками різних релігійних конфесій, яка знаходить своє відображення у різних посланнях і трактатах. Помітне місце серед тогочасних барокових текстів посідає історично-мемуарна проза, літописи, хроніки. Свого найвищого рівня розвитку досягає шкільна драма, розцвітає жанр інтермедії з його широким тематичним діапазоном і гумористичним забарвленням. Справжній розквіт переживає жанр проповіді, що виходить за рамки церковного наставництва і починає виконувати ще й публіцистичну і просвітительську функції

У підрозділі 2.2. «Сторінки біографії Климентія Зіновієва» неведено основні віхи життєпису письменника. Особлива увага звернена на ті факти його біографії, які отримали віддзеркалення у творчості. Життєвий шлях поета окреслено такими часовими межами: середина XVII – початок XVIII сторіччя (між 1701 – 1712 роками, за деякими відомостями – після 1717 р.). Імовірно, Климентій мав козацьке походження, про що свідчить його сирітство, яке могло бути спричинене загибеллю батька на війні, а також шанобливе ставлення до козаків як оборонців Вітчизни і православ'я. Початкову освіту майбутній письменник здобув у церковній школі, яка на той час була притулком для дітей-безбатченків, але цим його наука не обмежилася: згодом Климентій продовжив її у вищому навчальному закладі, про що свідить його обізнаність з законами силабічного віршування і той факт, що певний час митець працював писарем – людей, які мали за плечима лише нижчу школу, на таку посаду не брали. Є припущення, що Климентій був спудеєм знаменитої Київської колегії. Точні відомості про особисте життя поета відсутні: він міг бути одружений, але цей шлюб виявився нещасливим – овдовівши, майбутній поет подався до монастиря. Але і чернецтво, на яке письменник мав піднесені погляди, стало для нього новим випробуванням і розчаруванням. Цілком можливо, що саме через конфлікти з іншими ченцями і нездатність пристосуватися до суворох монастирських умов Климентій Зіновійв був змушений багато мандрувати, хоча й не мав великої охоти до подорожей. Мандруючи, письменник здобув чималий досвід, побував у різних місцях, краще пізнав життя простих людей: одержані відомості стали матеріалом для багатьох його творів. Збірка «Вірші. Приповісті посполиті» була укладена Климентієм приблизно в останніх декадах XVII – першій декаді XVIII століть.

У підрозділі 2.3. «Християнські підвалини барокової поезії» виокремлено теоцентризм як основу барокового світогляду і барокової літератури. Такий підхід був зумовлений пануванням християнства у тогочасній культурі й освіті. Зазначено, що Климентій Зіновійв був християнином, отже, перебував під сильним впливом Біблії. Цей вплив знайшов вияв і в його творчості. Так у вірші «О іменах бозских» митець подає перелік імен, якими люди величають Бога. Кожне з цих імен вказує на ту чи ту рису Всевишнього. Багатоіменність Господа свідчить про багатогранність Його природи, і природи сотвореного Ним світу. У цьому контексті творчість Климентія Зіновієва тематично діалогує із творчістю інших митців цього часу, адже звеличення Бога, Його могутності й милосердя було провідною темою поезії Бароко.

Головний акцент робився на необмеженій силі Творця, Його непізнанній природі і спасінні людської душі шляхом дотримання істинної віри і смирення. Нерідко поети стверджували, що Господь може являти свою велич через природу – це яскраво демонструє вірш Лазаря Барановича «O miesiącu i gwiazdach» і твори Климентія Зіновієва «О огнѣ», «О вѣтрѣ». Климентій, як і Баранович, говорить про могутні природні явища, які здатні не лише служити людям, але й шкодити їм. Також об'єктом звеличення часто ставала і милість Всевишнього, що можна побачити на прикладі твору поета Петра Поповича-Гученського «Повім я вам, панове, красную приповѣсть», в основі якого лежить євангельська оповідь про Ісуса Христа: Бог постає тут як рятівник усіх скривджених і пригноблених. Климентій так само прославляє милосердя Творця («О терпении Божом о людех грѣшних...»), у його творах наявний євангельський мотив Господнього довготерпіння. У вірші «О терпении Божом о людех грѣшних» поет прославляє Господню милість і зазначає: люди продовжують чинити зло, але Творець все одно чекає їхнього покаяння і навернення на праведний шлях. Великою християнською чеснотою є смирення – цей мотив знайшов вираження у вірші Кирила Транквіліона-Ставровецького «Богу даюшу, зазрость нѣчтоже успѣет...», така сама думка помітна і в багатьох текстах Климентія, спробу ж пізнати Бога за допомогою розуму трактують як гординю – гріх, що його Климентій Зіновійв засуджує у творі «О людех осуждающих людей...». Водночас Климентій, всупереч твердженню про непізнанність Всевишнього, все ж робить деякі несміливі спроби відповісти на питання, що не дають спокою його допитливій натурі: це демонструє вірш «Слово о створении Богом земли...», де поет відходить від традиційного церковного вчення, згідно з яким Христос приходив на землю лише раз. Прикметно, що теоцентризм у бароковому письменстві проявляється не лише через поклоніння Богу, а й через усвідомлення своєї залежності від нього. При цьому філософія Бароко не відкидає культу сильної людини, а хоче виховати таку людину для служіння Творцю. Важливу роль у цьому відіграє церква – Климентій говорить про неї з повагою (вірш «О церкві...»), вважає її Божою оселею, вільною від людських вад і пороків. Творчий доробок Климентія містить низку молитовних віршів, які ілюструють уявлення письменника про Творця і Його стосунки з людьми.

Значний відбиток на творчість Климентія Зіновієва наклали сучасні йому суспільно-політичні катаклізми. Те саме можна сказати і про низку інших письменників періоду Бароко, зокрема вірш Лазаря Барановича «Upadł miesiąc wieszący, ten w krwi tonący» сповнений відчаю, адже страшну боротьбу між українцями і поляками, уніатами, православними і католиками митець сприймає як братовбивчу прю. Баранович упевнений, що добробут і спокій рідного краю залежать передусім од волі Всевишнього, лише за Його згоди люди спроможні об'єднатися і покласти край насиллю. Теоцентризм у творчості і світогляді письменника проявляється і через вшанування Святого Письма – Біблії (вірш «О писании святом...»), і через належну увагу до смерті і воскресіння Ісуса Христа (вірш «О дню пятничном...»).

Розділ третій «ІЄРОМОНАХ КЛИМЕНТІЙ (ЗІНОВІЇВ СИН): РУХ У ПРОСТОРИ, СЛОВІ, ЧАСІ» віддзеркалює домінантні ідейно-художні складові творчості письменника.

У підрозділі 3.1. «Мандри як символ життєвої неприкаяності» вказано, що значне місце в українській літературі XVII–XVIII ст. посідає топос мандрів, зокрема тема подорожі. Свідченням цього є паломницька проза, літературна спадщина мандрованих дяків і Григорія Сковороди. Самобутньо окреслена ця тема й у творчому доробку Климентія Зіновієва: поет провів у мандрах не один рік, проте цей життєвий досвід не прищепив йому любові до подорожей. Дорога для письменника, передусім, – вимір, де немає певности і безпеки. Це ілюструє вірш «О заблуждаючих в дорогах людех». Інший твір – «О волочащихся поневолѣ людех», просякнутий співчуттям до знедолених мандрівників, що поневіряються, не маючи власної домівки. Отож не всі подорожні викликають у поета симпатію: Климентій гнівно засуджує людей, які йдуть у мандри, аби не сплачувати свої борги (вірш «О утѣкаючих з долгов»), жінок, які самовільно залишають своїх чоловіків (вірш «О женах утѣкаючих з доброго миру от мужей своих»), ченців, які залишають монастирі задля безцільного блукання і мирських розваг (вірш «О волочащихся чернцах...»). Загалом, Климентій Зіновіїв розрізняє два типи мандрівки: подорож за необхідністю і подорож, зумовлену недоброю волею людини (злочин, непослух). Фактично мета і причина подорожі є критеріями, за якими митець визначає моральне обличчя мандрівника. Самі ж мандри поет сприймає негативно: така позиція, вочевидь, зумовлена гірким життєвим досвідом віршописця, його нездійсненою мрією мати свою домівку.

Підрозділ 3.2. «Дуалізм як стимул для роздумів і віршописання» присвячений виокремленню й аналізу основних тематичних бінарних опозицій у творчості митця.

Так, у пункті 3.2.1. «Різновиди дуалізму у творчості Климентія Зіновієва» йдеться про двоєдність як змістову домінанту літератури епохи Бароко, відображену в уявленні про світ як вмістилище скорботи і лиха та животворну Божу присутність у ньому. Поєднання двох суперечливих одне одному начал, їхнє одночасне взаємодоповнення і протистояння – одна з основ невідомого і непізнаного світу. Більшості українських письменників барокового періоду були притаманні занепадницькі думки, утвердженню яких сприяли численні трагічні події, які відбулися в той час: нестабільність суспільно-політичної ситуації раз у раз призводила до спалахів масового насильства – повстань, заколотів, воєн. Водночас письменники і філософи знаходили для себе розраду у текстах Святого Письма і власній вірі у Всевишнього, тож їхнє світобачення не можна назвати цілком безрадіним і похмурим. Надійними союзниками людини у боротьбі зі стихією неправедного світу були Божа милість і Божа воля, які, наче промені світла, пронизували найтемніші сторони життя. Отже, для митців епохи Бароко існувало два протилежні полюси, між якими пролягала нелегка й терниста дорога. З творчого доробку Климентія Зіновієва видно, що він мав песимістичний погляд на життя. Думка про трагічність як невід'ємну частину людського існування притаманна багатьом його сучасникам (Івану Величковському, Лазарю Барановичу, Данилу

Братковському), адже трагізм як атрибут світогляду – питома риса тодішньої культури, що відрізняла її від оптимістичної і життєствердної філософії Просвітництва. Водночас у фокус письменника потрапляє низка позитивних явищ, які доповнюють та урізноманітнюють тематику його творів: з неприхованою любов'ю і симпатією Климентій пише про щирих праведників і добродіїв, працюючих ремісників. Говорячи про дуалізм у віршах Климентія, можна виокремити такі її різновиди: чуттєво-емоційний (протиставлення щастя і смутку, горя і радості, спокою і страху), морально-філософський (протиставлення правди і кривди, гріха й добродійності), науково-природничий (протиставлення малого й великого, вогню й води тощо) і соціальний (протиставлення багатих і бідних людей).

У частині **3.2.2. «Смуток і радість: тема протилежних почуттів і настроїв»** наголошено на специфіці художнього осмислення Климентієм Зіновієвим психо-емоційної сфери людського буття. Зазнавши на світі чимало нещастя і кривди, поет доходить висновку, що люди, на жаль, не завжди народжуються для втіхи й радості. Митець досліджує людську печаль (смуток, скорботу), намагаючись дати їй найточнішу характеристику (вірші «О печали», «О скорби...», «О скорбящих людех збитне...» та ін.). Віршів про радість у доробку поета небагато, у них він закликає всіх щасливих не забувати про Творця і ближніх. В інтерпретації теми скорботи Климентій визначає три її джерела: морально-етичне (гріх), соціальне (злидні), суто природне (хвороба, недуга). Водночас слід зазначити, що Климентій Зіновієв майже не описував сучасних йому суспільно-політичних подій, тому людські почуття у його творах постають здебільшого як абстрактні поняття, а не як наслідки конкретного лиха (війни, пошесті та ін.).

У параграфі **3.2.3. «Гріховність і праведність: тема протилежних рис людської вдачі»** висвітлене художнє трактування митцем людських достоїнств і вад. І знову ж таки людським недолікам у творчості поета присвячено набагато більше віршів, ніж чеснотам. Про це свідчить хоча б уже те, що віршам про людські вади автор присвячує цілий розділ. Письменник засуджує брехню (вірші «О вразех видимых: то ест о человекѣх злых», «О присягающих не по правдѣ...», «О свѣдителях неправдивых...»), вбивство (вірш «О мужех злых, убивающих жоны своя до смерти...»), крадіжку (вірші «О не хотящих труждатися честным трудом...», «И се о злодѣях...»), лінощі (там само, також – вірш «О лѣнливих»), шахраювання («О утѣкающих з долгов...»), розбій («О козаках, не годных похвалы...»). Ці твори подекуди мають не лише викривальний, а й дидактичний характер. Людей, які чинять переступ, Климентій називає ворогами, від яких не рятує ні молитва, ні хресне знамення, хіба що Божа милість (вірш «О вразех видимых: то ест о человекѣх злых»). Віршописець ділить грішників на різні види, в залежності від характеру їхніх вчинків. У тексті, який присвячено брехунам («О клеветниках»), неправдомовців порівняно з самим дияволом, вірш «И се о злодѣях...» містить прохання до Бога викорінювати крадіїв всіма можливими засобами: можна припустити, що поет упродовж свого життя зазнав чимало кривди саме від злодіїв, тож не міг утриматися від того, щоб висловити гнів бодай у власних віршах. В один

ряд з крадіями письменник ставить ледацюг і нероб («О не хотящих труждатися чесным трудом...»), адже той, хто уникає чесної праці, часто вдається до пошуків легкої наживи і стає на шлях облуди та ошуканства. Досить своєрідним є вірш «О катах», тому що за своїм настроєм він стоїть осторонь багатьох інших творів Климентія. Автор говорить про катівське ремесло як про нечисте, таке, що негідне бути прирівняним до інших ремесел, але водночас закликає жорстоко розправлятися зі злочинцями і стверджує, що смертна кара, здійснена катом, в очах Бога не є гріхом. На перший погляд така позиція дивує, проте не варто забувати, що у даному творі письменник виступає за справедливе покарання негідників, а не за свавільне позбавлення життя. Не любить Климентій і розпусних людей: гріх перелюбу є неприйнятним як для жінок (твір «О женах в корчемницах в градѣх, а найпаче где в полях в корчемных гостинницах блудно живущих»), так і для чоловіків (твір «О мужех, оставляющих, сирѣч, кидающих свои жены, и другими женящихся, вѣршы наказателные»). Не менший гнів з боку митця викликають шахраї та розбійники: перших він прирівнює до апостола-зрадника Юди («О утѣкающих з долгов»), другим нагадує про неминучу відплату за скоєні злочини («О козаках не годных похвалы...»). Головну причину гріхотворіння поет вбачає в недосконалісті людської природи, а порятунок – в духовному очищенні через віру у Бога (вірш «О повседневных грѣхотворениях человекских...»). Слід зазначити, що деякі явища Климентій оцінює неоднозначно: говорячи про хмільні трюнки та алкоголізм, він піддає осуду надмірне споживання спиртного, бо це призводить до зубожіння, бійок і скандалів, однак цілком добре ставиться до помірного пиття, а в деяких творах («Вѣршы похвалныє любячим пиво пити...») навіть жартує і закликає промочити горло за першої-ліпшої нагоди. У схожому іронічному тоні про пияцтво говорять Данило Братковський (вірші «О chmielu», «Tak piiasu piiaia») і Лазар Баранович (вірші «Chmiel - mel», «Śpiewacy-pijacy»). Описуючи людські недоліки, Климентій Зіновійв не оминає увагою і позитивні риси людської вдачі. І хоча в його доробку віршів на цю тематику не так уже й багато, всі вони написані з неприхованою симпатією. Так оспівано щедрість (вірші «О людех милостивых...», «О творящих милостиню...»), гостинність (вірш «О страннолюбных, то ест приимующих странных в доми свои...»), вірність у дружбі (вірш «О друзьях зичливых»). Автор охоче наводить приклади зі Святого Євангелія і просить у Бога послати праведним людям не лише небесні, а й земні блага. Різке засудження гріха й оспівування праведності було властиве для більшості письменників часів Климентія (наприклад Касіяну Саковичу, Даміану Наливайку). Також у своїх віршах письменник вдається не лише до антитези «гріх» / «добročинність», а й до протиставлення Бога й сатани (вірш «О врагу душевном...»).

Художнє осмислення письменником соціальних антиномій репрезентує частина **3.2.4. «Розкіш і вбогість (до проблеми соціальної нерівності)»**. Присутня у віршах Климентія і соціальна тематика, яка посідає в них одне з провідних місць. Віршописець виокремлює дві категорії людей відповідно до їхнього суспільно-майнового стану: соціальна несправедливість викликає в нього обурення і подив (вірш «О неравностях людских...»), хоч митець і розуміє, що абсолютна рівність

серед людей неможлива. Климентій усвідомлює, що розмаїття світу приносить не тільки лихо, а й певний позитив, що люди просто не можуть бути рівними за своїми тілесними і розумовими здібностями, за своїм становищем в суспільній ієрархії, відтак не має бажання міняти встановлений Богом порядок; соціальний поділ митець сприймає як одну з численних химерностей навколишньої дійсності. Однак така позиція не заважає Климентію виступати проти утисків бідних і знедолених, вимагати людянішого ставлення до них з боку можних. Схожа позиція була властива й низці інших барокових поетів, зокрема Лазарю Барановичу (вірш «*Że ieden bogaty, na drugim łaty...*»), Данилу Братковському (вірш «*Diskurs z panem ubogiego*»). Дуалізм буття знайшла відображення у багатьох творах Климентія Зіновієва, для письменника світ постав як арена боротьби між двома протилежними одне одному началами.

У підрозділі 3.3. «Песимізм як настроєва домінанта поетичної творчості Климентія» окреслено емоційно-настроєвий спектр поетичного доробку митця.

У параграфі 3.3.1. «Гріховність світу» осмислено тему гріха як причину душевного смутку і сум'яття ліричного героя. Песимізм був глибоко закорінений у бароковій культурі, значною мірою цьому сприяло те, що українська барокова культура була за своєю суттю релігійною і теоцентричною, перебувала під сильним впливом есхатологічної концепції, згідно з якою світ приречений на неминучий кінець. Митці епохи Бароко були свідками численних проявів несправедливості і жорстокості – від спустошливих воєн до щоденної експлуатації багатими (себто сильними) бідних (себто слабких). Це лише переконувало їх в істинності біблійних тверджень про неминучий кінець світу й утверджувало думку про необхідність готуватися до майбутнього потойбічного життя, знехтувавши мирськими благами. Цілком закономірним є те, що перший вірш у книзі Климентія (з тих, що дійшли до нашого часу) починається аж ніяк не оптимістично: ...«*А человек человека рад бы в един час згубит...*»: у цьому творі письменник обіграє латинську приказку «*Ното homini lupus est*», протиставляючи людській нищості Божу милість.

У частині 3.3.2. «Тема смерті: страх і залюбленість» висвітлено поетично-філософське трактування Климентієм Зіновієвим теми смерті. Йому, як і багатьом іншим бароковим письменникам, був притаманний не лише страх перед цим явищем, а й своєрідна закоханість у тему невідворотного кінця, тож і говорить він про нього не лише з жахом, а й з певним пафосом (вірш «*О смерти*»). Подібно до свого наступника Григорія Сковороди Климентій Зіновійв стверджує, що смерть робить рівними усіх людей, незалежно від їхніх статків і суспільного становища. Смерть лякає Климентія, він сприймає її як щось таке, що не піддається розумінню й остаточному поясненню, як щось таке, що відштовхує і вабить. Для поета, як для віруючої людини, дуже важливим постає те, щоб кінець його земного шляху був «християнський»: людина залишає цей світ, примирившись із Богом й отримавши прощення своїх гріхів. І хоч як письменник не жахається смерті і не просить Всевишнього уберегти його від неї, він усе одно продовжує розвивати цю тему, розглядаючи різні види людської загибелі (вірші «*О замерзающих мразом...*», «*О утопающих в водах морских...*», «*О снѣдаемых звѣрми...*», «*О согаряющих в огнѣ...*»). Парадоксально, але в одному з віршів письменник закликає читача вчитися

вмирати, тобто до зустрічі зі своїм Творцем (вірш «О учащихся умирати...»). В іншому творі з'являється образ годинника – символ фатуму, невідворотного фіналу (вірш «О zegaru або теж о годиннику...»). Цікаво, що інший письменник доби Бароко – Іван Величковський – назвав на честь годинника уже не вірш, а цілу збірку – «Зегар з полузегарком», низка творів якої присвячена швидкоплинності всього суцього, зокрема у циклі «Минути...» Іван Величковський вказує на нерозривний зв'язок часу і тлінності.

Частина **3.3.3. «Скорбота як недуг людської душі»** присвячена багатогранному висвітленню митцем теми печалі, скорботи, смутку, про що свідчать такі твори як «О печали», «О скорби паки и се», «О скорбящих людех збытне», «Вѣрш другий до Бога молитвенный на премѣну скорби и печалей». Поет не нарікає на Творця, а лише просить Бога зглянутися на його страждання. Вірші, сповнені жалю і душевного болю, наявні і в доробках інших письменників тієї доби, зокрема Лазаря Барановича (вірші «Со w świece dzieje, rzadki nie smieie...», «W miu nie masz miu»), Теофана Прокоповича (вірші «Запорожец кающийся», «Плачет пастушок о долгом ненастья»), Іллі Бачинського («Пѣснь свѣтова»), Олександра Подольського («Пѣснь свѣцка»), Мелетія Смотрицького (трактат «Тренос»).

У четвертому розділі **«РОЛЬ НАУКИ В РОЗВИТКУ БАРОКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ»** окреслено барокову енциклопедичність світогляду митця, віддзеркалену в художніх текстах через панорамне осмислення природних і соціальних явищ.

Доба Бароко була періодом розвитку дослідництва. Барокова людина, маючи допитливий розум, вивчала не лише внутрішній, а й зовнішній світ, прагнучи пізнати його закони і розгадати Божий замисел. Климентій, як і багато письменників тих часів, був глибоко занурений у стихію світу, тож не міг бути байдужий до того, що відбувається навколо. Окрім роздумів на філософські теми і духовних рефлексій, доробок цього автора містить ще й огляд низки природних і соціальних явищ. Обсервуючи довкілля, поет розглядав різноманітні духовні і соціальні процеси, прагнув пояснити сутність тих чи інших речей. Климентія Зіновієва недаремно називають енциклопедистом українського життя кінця XVII – поч. XVIII ст. – він зумів майстерно подати читачам панораму тодішнього соціуму, ремесел і суспільних станів.

Підрозділ 4.1. «Натура очима поета» присвячений художньо-філософській інтерпретації письменником довколишнього світу. Якщо розглядати творчість Климентія Зіновієва як спробу наукового огляду природи, то його вірші можна поділити на такі групи: натуралістичні (про рослини, про тварин і природні явища) і соціально-побутові (присвячені суспільству, його структурі, різним ремеслам тощо).

До першої групи належать вірші «О огнѣ», «О димѣ», «О вѣтрѣ», у яких письменник намагається пояснити природу сих стихій, спираючись на власний життєвий досвід, свої логічні умовиводи і релігійні переконання. Так про вітер Климентій говорить з неприязню і страхом (але при цьому не забуває вказати на деякі корисні і специфічні властивості цього явища), про вогонь – з повагою і

зацікавленням, про дим – з неприхованим подивом. Зовсім небагато уваги поет приділяє рослинному світу (флорі), проте його вірш «О древах всяких, и о всяких зеліях...» не позбавлений цікавих спостережень: митець вражений тим, що бездушні дерева можуть не лише рости, а й мають здатність до регенерації, якої позбавлені одухотворені істоти. Проте коли мова заходить про тваринний світ – фауну, то письменник формує окремий розділ, присвячений різноманітним звірам. Климентій пише про ведмедів, собак, кіз, коней, свиней, риби і котів, ледь не кожному з цих видів присвячуючи по окремому твору. Автор дивиться на тварин насамперед через призму їхньої придатності до вживання в їжу і користі, яку вони приносять господарю у повсякденному побуті, проте не забуває вказати і на деякі їхні специфічні властивості. У підсумку, поет класифікує усіх звірів на «скот», «бидло» і «бестій» (вірш «О скотѣ и о бидлу, и о бестіях»), узявши за критерій придатність до споживання м'яса тієї чи іншої істоти.

Підрозділ **4.2. «Вірші про хвороби»** репрезентує науково-поетичне осмислення Климентієм Зіновієвим теми тілесних захворювань людини. У своїх творах Климентій описує як вроджені, так і набуті хвороби. Присвячені недугам вірші не об'єднані в окремий розділ, проте відіграють значну роль у розумінні творчого шляху поета: вбогий чернець, який багато часу проводив у дорозі, був добре обізнаний з усілякого роду немочами, які чатують на людину. Климентій знайомить читача з низкою недугів – від кашлю до вродженої глухоти, і цілком природно, що жодна з цих хвороб не дістає від нього позитивної оцінки. Так у вірші «О немощах трясовичних» письменник з прискіпливістю лікаря говорить про причини виникнення недуги, її тривалість, наслідки і симптоми. Климентій порівнює пропасницю з іншою напастю – зубним болем, і доходить висновку, що остання хворість страшніша, тож їй він присвячує окремий твір – «О болѣзнях зубних», що має цікаву біографічну відомість про автора. У вірші «О хоруючи на болѣзнь головную» поет називає голову найважливішою частиною тіла, свого роду начальником інших органів. Вірші на схожу тематику знаходимо і в доробку Лазаря Барановича («Na zębow bolenie», «Na bolenie głowy»). Описуючи хвороби, поет торкається не лише практично-фізіологічного аспекту, а й аспекту естетичного: недуга не тільки руйнує організм і завдає матеріальних збитків, а й позбавляє людину краси (вірш «О лежащих в немощах»). Водночас митець стверджує, що хвороба може мати й позитивні наслідки: захворівши, людина замислюється над своїм життям, це примушує її покаятися і перестати грішити.

Підрозділ **4.3. «Твори про народні ремесла»** висвітлює іншу грань науково-енциклопедичного світогляду митця – поетичне осмислення ним теми професійного покликання. Доробок автора репрезентує широкий огляд тогочасних професій, нараховуючи аж 47 творів, які присвячені темі фахової праці. Встановлено, що ставлення письменника до тих чи тих ремесел неоднозначне. Так, про одних ремісників (гончарів, малярів, теслярів) автор пише з повагою, відзначає користь, яку їхня праця приносить суспільству і Церкві. Про інших ремісників (ткачів, дударів) говорить дещо зневажливим тоном, а то й відверто засуджує їх. Загалом, праця для Климентія постає однією з найбільших чеснот, таке ставлення до неї і

робітників зумовлене не лише християнською мораллю, а й особливостями барокового світогляду митця.

Підрозділ **4.4. «Збірка фольклору, або ж посполиті приповісті»** виражає наукове-професійне зацікавлення Климентія Зіновієва темою фольклору. Як людина освічена, Климентій звертав увагу на афоризми, приказки, прислів'я – тобто вивчав не лише побут народу, а і його творчість. Вислови, зібрані в його книжці, розташовані за алфавітним порядком і виокремлені в окремий розділ – «Приповѣсти (або теж присловія) посполитые...». За своїм характером даний розділ асоціативно нагадує перекладну збірку «Пчола», що містить казання відомих людей (Отців Церкви, античних філософів) і вислови зі Святого Письма. Проте між «Пчолою» і «Приповѣстями» існує певна різниця: якщо у першій книзі чітко вказано, кому належить той чи інший вислів (Епікуру, Сократу, Діогену, Плутарху, Івану Златоусту), то переважна більшість афоризмів, зібраних Климентієм, не має конкретного автора, бо є продуктом колективної творчості. До того ж у «Пчолі», на відміну від книги Климентія, наявний поділ висловів за тематичним принципом («Слово 1. Про життєву добродієність і злобу», «Слово 2. Про мудрість» та ін.). Зібрані письменником афоризми можна поділити на дві групи: морально-дидактичні і такі, що не містять повчання, але виражають певний досвід. Перша група представлена афоризмами, які містять настанову, напучування або ж рекомендацію, вказують, як поводитися у певній життєвій ситуації («Всякая неправда грѣх», «Мовивши слово, треба бути паном»). Але цей різновид висловів у «Приповѣстях» не є численний. Друга група складається з афоризмів, які констатують певне життєве явище, певну закономірність, виражають ставлення мовця до сказаного, результат причинно-наслідкового зв'язку («За парою свѣта не выдати», «Не таков Бог як лихые люде», «Обѣцав пан кожух да и слово его тепло», «Воду варывши вода и будет»).

Підрозділ **4.5. «Художньо-стильові особливості віршів»** присвячений висвітленню стильової манери Климентія Зіновієва. У своїх творах поет вживає широкий спектр художньо-стильових засобів. Климентій широко використовує епітети, одні з яких мають релігійний характер, інші запозичено митцем з народної лексики, порівняння (як народного, так і авторського походження), гіперболи. Особливе місце посідає метафора – письменник неодноразово вдається до неї як до способу максимально чітко висловити свою думку. Дане розмаїття тропів було зумовлено такими факторами: високим рівнем освіченості автора, його доброю обізнаністю з мистецтвом віршоскладання, а також впливом народної творчості, її образних висловів і поетичної символіки, впливом живої мови простолюду. Встановлено, що творам письменника властивий парний тип римування, у них, як доведено дослідниками творчості Климентія, кількісно переважає жіноча рима: кількість рядків, заримованих у такий спосіб, становить 80% від загальної кількості (2770 з 3355), досить часто зустрічається рима чоловіча (460 рядків), рідше – дактилічна (125 рядків), зовсім рідко – гіпердактилічна (лише 3 парні рядки). Найчастіше Климентій римує дієслова, рідше – іменники, прикметники, займенники, прислівники, іноді вдається до прийому внутрішнього римування,

особливо коли вводять у свої тексти народні приказки і прислів'я. У багатьох віршах можна зустріти асонанс і алітерацію, окрему увагу слід звернути на гумористичний настрій, що проявляється у деяких творах (напр., «Нищенский вірш», «О обычаях людских...»): письменник вдається до гумору не лише задля розваги, а й для виховання і напучування читачів. Виявлено багатогранність жанрових форм поезій митця, з-поміж яких превалюють псалми, орації, молитви, епіграми, канти. Показано, що особливе місце у доробку поета посідають панегіричні тексти, присвячені народним ремеслам. Досить специфічною є тема заголовків Климентієвих віршів: одні складаються з двох або кількох слів, інші являють собою цілі складні речення, що за своїм обсягом перевершують окремі твори.

У **«ВИСНОВКАХ»** узагальнено основні результати дослідження.

Дисертаційне дослідження ще раз доводить, що доба Бароко в українській культурі ознаменувалася появою цілої плеяди самобутніх яскравих авторів. У цей період вітчизняна література була представлена низкою цікавих жанрів: полемічною прозою, літописанням, історичною поезією, панегіриками, шкільною драмою тощо. На сцену виходить низка талановитих письменників: Теофан Прокопович, Стефан Яворський, Іоаникій Галятовський, Іоан Величковський та ін. До цієї когорти творців красного письменства належить ієромонах Климентій Зіновійв, у віршах якого виявляється низка характерних для барокової традиції рис – теоцентризм, дуалізм, песимізм, науково-дослідницький підхід до зображення тогочасних реалій. Тож недаремно спадщина цього літератора вже понад півтора століття привертає увагу українських дослідників П. Куліша, І. Франка, В. Перетца, В. Колосової та ін..

Будучи сиротою, Климентій все ж зумів здобути освіту, оволодіти грамотою і наукою віршоскладання. Багато часу поет провів у мандрівках різними краями, що наклало вагомий відбиток на його світогляд. Хвороби, бідність, відсутність власної домівки, необхідність постійно змінювати місце свого перебування, всюдишуща соціальна несправедливість переконали віршописця у недосконалісті суспільства і світу. Але попри всі життєві незгоди, Климентію вдалося зберегти такі риси як спостережливість, допитливість, здатність співчувати ближньому, а також здорове почуття гумору.

Домінантна у творчості митця ідея теоцентризму представлена у численних роздумах автора про Бога й людину, гріховність людської природи і велич Творця, розплату за скоєне зло і спасіння людської душі. Климентій постає перед читачем як ревний християнин, готовий до кінця пройти відміряну йому Всевишнім дорогу. Така позиція зумовлена як приналежністю письменника до церковних кіл, так і бібліоцентричністю тогочасної вітчизняної культури.

Іншою визначальною рисою творчого світу Климентія Зіновієва є дуалізм світомислення. Він художньо виражений у численних антитезах, які проходять крізь усю творчість поета, зокрема у протиставленнях добра і зла, смутку і щастя, Бога і диявола. При цьому антитези мають філософсько-релігійний, чуттєво-емоційний, а також соціальний характер. Негативним явищам поет присвячує значно більше текстів, ніж позитивним. Климентій постійно розмірковує над феноменом скорботи і шукає розради у праведному житті та Божому милосерді. Численні людські гріхотворіння викликають у письменника гнів і відразу, часто вірші, присвячені крадіжці, пияцтву, брехні чи розпусті, мають не лише викривальний, а й

дидактичний настрій. Водночас митець не обходить увагою і світлі риси людського характеру – милосердя, гостинність, вірність у дружбі. До соціального антагонізму Климентій має неоднозначне ставлення: він засуджує свавілля багатих і співчуває убогим, однак саме явище суспільної нерівності сприймає як неминучу і незмінну даність. Поет закликає сильних бути гуманними до слабких, проте не виступає за докорінні зміни і перетворення у суспільстві.

Песимізм також притаманний багатьом творам письменника, зокрема тим, що присвячені проблемі гріха, смерті, хвороби і людських вад. Про смерть Климентій пише водночас з острахом і зацікавленням, про хвороби – з гірким досвідом тертого життя чоловіка. Скорботу поет теж вважає недугою, щоправда духовного, а не тілесного характеру. Інтелектуалізм і широта світогляду Климентія помітна на прикладі творів, присвячених тогочасним ремеслам, а також віршів про рослини, фауну, природні стихії. Нерідко митець описує той чи інший об'єкт з азартом досвідченого натураліста, який колекціонує різні цікаві факти, хоча надмірна релігійність і брак необхідної освіти нерідко стають на заваді спробам письменника дати характеристику тому чи іншому явищу. Климентій не приховує здивування, яке викликають у нього окремі феномени (здатність диму зникати без сліду або здатність рослин до регенерації), проте не забуває оцінювати вогонь, вітер, тварин і з суто практичної позиції досвідченого господаря. З такої самої позиції він описує і види професійної діяльності, більшість з яких дістає схвальну оцінку як корисне і богоугодне заняття. Особливої уваги заслуговує розділ зібраних поетом «посполитих» приповістей, що істотно вплинули на його творчість.

Загалом, у контексті української літератури епохи Бароко спадщина Климентія Зіновієва посідає значне місце як органічна складова тогочасного поетичного дискурсу. Твори цього віршописця містять низку властивих бароковому письменству рис. Багато спільних ознак поєднують вірші Климентія з поезією Лазаря Барановича, Теофана Прокоповича, Данила Братковського, Іоана Величковського, Григорія Сковороди.

Тож мандрівний ієромонах Климентій Зіновійв постає перед читачами і дослідниками унікальною творчою особистістю і непересічним мислителем, який зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної культури.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Меркулов М. Тема праці у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2014. № 2. С. 28–32. (0,4 друк. арк.).
2. Меркулов М. Тема природи як Божого промислу у творчості Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Слово і Час*. 2015. № 4. С. 8–14. (0,5 друк. арк.).
3. Меркулов М. Ідея дуалістичної будови світу у філософській поезії Григорія Сковороди і Климентія Зіновієва. *Літературознавчі обрії*. 2014. Вип. 21 С.141–147. (0, 5 друк. арк.).
4. Меркулов М. Алкоголь, пияцтво і хміль у віршах Климентія Зіновієва, Лазаря Барановича і Данила Братковського. *Волинь філологічна: текст і контекст. Полоністичні студії: зб. наук. пр. / упоряд. Т. П. Левчук*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2019. Вип. 27. С. 130-140. (0,5 друк. арк.).

5. Меркулов М. Пантелеймон Куліш як дослідник спадщини Климентія Зіновієва. *Літературознавчі студії: зб. наук. праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2020. Випуск 59 (1). С. 133-142. (0,5 друк. арк.).

Публікації у зарубіжних виданнях:

6. Меркулов М. Тема щастя у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Spheres of culture/Maria Curie-Sklodovska University in Lublin*, 2014. Vol. VII. P. 184–191. (0,5 друк. арк.)

Додаткові публікації:

7. Меркулов М. Античні образи у творах українських письменників барокової доби (на матеріалі віршів Григорія Сковороди та Феофана Прокоповича). *Слово і Час*. 2016. № 6. С. 56–62.

8. Меркулов М. Тема мандрів у творчості Климентія Зіновієва і Григорія Сковороди. *Слово і Час*. 2017. № 3. С. 61 – 68.

9. Меркулов М. Візія суспільства у творчості Климентія Зіновієва і Лазаря Барановича. *Ізборник 2012-2016*. 2018. С. 85 – 101.

АНОТАЦІЯ

Меркулов М.Р. Творчість Климентія Зіновієва в контексті української барокової поезії кінця XVII – початку XVIII ст.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література. – Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Київ, 2020.

Климентій Зіновійв, український поет епохи Бароко, який жив на зламі XVII-XVIII віків, вже понад півтора століття є об'єктом дослідження вітчизняних літературознавців. Попри різні, часто цілком протилежні думки й оцінки, переважна більшість учених вважає рукописну збірку Климентія справжнім культурним і науковим надбанням. У процесі аналізу спадщини цього автора було встановлено, що його письму притаманні такі риси барокової культури, як теоцентризм, песимізм, дуалістичне бачення світу і науковий підхід до зображуваного матеріалу. У своїх творах письменник постає ревним християнином, який прославляє Всевишнього, викриває гріхи і поштиво схиляє чоло перед таємницями Всесвіту, але водночас робить поодинокі спроби пізнати сутність незрозумілих речей і явищ. Збірка Климентія «Вірші. Приповіді посполиті» є важливим історичним документом, що містить багато цікавої і корисної інформації, а також має художню і філософську цінність, будучи унікальною книгою для свого часу. Письменник відзначився не лише як талановитий віршотворець, а й людина, що зробила вагомий внесок у розвиток вітчизняної фольклористики, зібравши багато народних прислів'їв і приказок та об'єднавши їх в окремий розділ. Спадщина Климентія Зіновієва має ряд спільних рис зі спадщиною інших видатних поетів епохи Бароко – Лазаря Барановича, Феофана Прокоповича, Данила Братковського, Іоана Величковського,

Григорія Сковороди та ін., проте саме цей автор створив найповнішу і найбільш розгорнуту панораму сучасного йому українського соціуму.

Ключові слова: література, Бароко, поезія, Климентій Зіновійв, вірші, прислів'я, приказки, дуалізм, теоцентризм, песимізм, мандри

АННОТАЦІЯ

Меркулов М.Р. Творчество Климентия Зиновиева в контексте украинской барочной поэзии конца XVII – нач. XVIII ст.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Институт литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 2020.

Климентий Зиновиев, уникальный поэт эпохи барокко, живший на стыке XVII–XVIII вв., уже полтора столетия является объектом исследования отечественных литературоведов. Несмотря на разногласия, большинство учёных считает рукописный сборник Климентия настоящей культурной ценностью. В процессе анализа наследия этого автора было установлено, что его стилю свойственны такие характерные для культуры барокко черты как дуализм, пессимизм, дуалистическое видение мира и научный подход в описании различных явлений. В своих произведениях писатель обличает грехи и пороки современного ему общества, славит Бога и пытается понять сущность окружающего мира. Сборник Климентия «Вірши. Приповісти посполитые» является важным историческим документом, который содержит всестороннюю информацию, а также имеет художественную ценность. Помимо литературного творчества данный автор увлекался фольклорными исследованиями, собрав в своей книге много народных пословиц и поговорок. Наследие Климентия Зиновиева имеет много общего с наследием других поэтов эпохи барокко (Лазаря Барановича, Даниила Братковського, Йоана Величковського, Григорія Сковороди), но именно этот автор сумел создать наиболее полную и развёрнутую панораму современного ему общества.

Ключевые слова: литература, барокко, поэзия, Климентий Зиновиев, стихи, пословицы, поговорки, теоцентризм, пессимизм, путешествия.

SUMMARY

Merkulow M.R. Writings of Klymentii Zinoviiv in the context of Ukrainian Baroque poetry in the end of XVII – beginning of XVIII centuries.

The thesis for a candidate degree in Philology, in specialty 10.01.01 – Ukrainian literature. – Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

Klymentii Zinoviiev's heritage has repeatedly attracted the attention of Ukrainian culture scholars, and his poems became the subjects of study for P. Kulish, V. Perets, O. Kompan, D. Ryzhuk, V. Kolosova, M. Sulima, I. Isichenko, V. Shevchuk and others.

Klymentii Zinoviiv lived in a difficult and important period of Ukrainian history, period of intergovernmental, ethnic and interconfessional oppositions. Despite the conflicts Ukrainian literature of XVIIth - XVIIIth of century had high level of development, it contains the various genres of dramaturgy, poetry, prose. There is no a lot of information

about private life of Klymentii Zinoviiv. Perhaps, he was born in a cossack family, but early lost his parents owing the war and became a homeless, got a good education, worked as a clerk, traveled across many countries, was a monk in a monastery. His book of poetries, probably, Klymentii concluded in the end of XVIIth century. In the process of analysis of works of this author was exploded that his poems have such features of baroque culture and philosophy as pessimism, dualistic vision of the world and scientific method to describe the represented material.

One of the foundations of the outlook of people living in the Baroque epoch was theocentrism. This was due to the dominance of Christianity in education and culture. The idea of theocentrism is clearly expressed in the work of Klymentii Zinoviyev, he speaks of knowing little about the nature of God, of His mercy and omnipotence, of the important role of the church and the Word of God (the Bible) and of the man's need of a righteous and humble life.

The Baroque literature was substantially dominated by dualism or duality, a combination of two conflicting principles, their simultaneous confrontation and complementarity. Speaking of dualism in the poems of Klymentii, one can distinguish the following varieties: sensually-emotional (contrasting happiness with sorrow), moral and philosophical (contrasting righteousness with sin), scientific and natural (contrasting small with large, fire with water, etc.) and social (contrasting the rich with the poor). Thus, the poet examines human sorrow (sadness, mourning) and attempts to give it the most accurate description. Klymentii does not write a lot about joy, however, he does not omit the feeling completely. Considering the concept of sorrow, the poet defines three sources of this feeling: moral and ethical (sin), social (poverty) and merely natural (e.g. disease). Besides, the poet pays attention to numerous flaws of the human character; one of the chapters of his collection of poems is dedicated to them. However, Klymentii also writes about positive features of the human character and describes them with sympathy.

There is also a social theme in Klymentii's works. On the one hand, social injustice causes poet's anger and indignation, on the other hand, Klymentii is aware of absolute equality among people being impossible. But despite this awareness, the poet opposes the poor and disadvantaged being oppressed by the rich. In general, prolonged wars and numerous inter-religious and interethnic conflicts contributed to the formation of a pessimistic outlook. It was also greatly influenced by the knowledge about the fleetingness of the earthly existence and the inevitable end of life. Klymentii Zinoviyev treats the topic of death in rather a peculiar way, speaking of it not only with fear, but with a kind of adoration, even with pathos. However, it should be mentioned that besides philosophical and spiritual reflections Klymentii's literary work includes an overview of many natural and social phenomena. The author is fairly called the encyclopedist of the Ukrainian life of the late XVIIth - the early XVIIIth centuries, as he was able to skilfully depict the life of the society of that time. Almost fifty Klymentii's works are dedicated to professional work. This corpus of texts is an attempt of author's poetic comprehension of the topic of professional vocation. Meanwhile, the writer had a very ambiguous attitude to various crafts: he speaks of some workers (potters, carpenters, printers) with respect and stresses out that their work is very much needed by the society, while others (pipers, weavers) are depicted in a disdainful manner. But overall, Klymentii regards work as one of the greatest virtues worth praise and encouragement. The chapter of the book that contains folk

proverbs and sayings ("The Commonwealth Preambles...") associatively resembles the translation of "The Bee" which contains the sermons of famous people (Fathers of the Church and ancient philosophers) and sayings from Holy Scripture.

Key words: literature, Baroque, poetry, Klymentii Zinoviiv, poems, preambles, proverbs, dualism, theocentrism, pessimism, travels